

УДК 128:821.14'02.09

*Надія Рогова***СМЕРТЬ В УЯВЛЕННІ СТАРОДАВНІХ ГРЕКІВ**

Досліджується феномен смерті в уявленні давніх греків на прикладах творів Гомера і Платона. Для детального розгляду цієї проблеми з'ясовується різниця між смертними й безсмертними творіннями, подаються уявлення про загробний світ, існування після смерті, місцезнаходження і складові елементи душі людини, аналізується різне відношення до ідеї покарання після смерті в поемах Гомера і діалогах Платона.

Ключові слова: *смерть, душа, загробне існування.*

Творчість Гомера і Платона вивчалася під найрізноманітнішими кутами зору. Але, на жаль, проблема сприйняття смерті давніми греками, як вона зображена в поемах Гомера і діалогах Платона, розроблена дуже мало, навіть у сучасних літературознавців. Мета нашої роботи – з'ясувати, як давні греки, зображені в поемах Гомера, уявляли підземних богів, душу людини, які рудименти більш давніх уявлень про душу зустрічаються в поемах Гомера, а також, як сприймав смерть і загробне існування Платон.

Науково досліджувати як Гомера, так і Платона почали ще самі давні греки, починаючи з Аристотеля (IV ст. до н.е.). Їх творчість зазнала всебічного вивчення. Одним із найвизначніших і найвагоміших дослідників античності і, зокрема, Гомера є О.Ф. Лосев. В дослідженні “Гомер” видатний літературознавець дуже глибоко аналізує душу та її сприйняття людиною доби Гомера. Що стосується аналізу поняття душі у Платона, то тут праці О.Ф. Лосєва найбільш ґрунтовні. А.А. Тахо-Годі в дослідженні “Греческая мифология” вказує, якими греки бачили Аїд і підземних богів. Серед сучасних українських дослідників потрібно виділити Г.Н. Підлісну, яка в праці “Антична література” розглядає сприйняття греками смерті та їхнє ставлення до неї. Цікавою є праця С.Я. Шейнман-Топштейн, яка, порівнюючи думки Платона із вченням упанішад, наголошує на особливостях сприйняття греками загробного життя.

Світ Гомера заселений живими істотами двох видів: смертні (до них належать люди і герої) і безсмертні (боги). Давні греки вірили, що їх боги і за зовнішністю, і за характером схожі на людей. Але, на відміну від людей, вони набагато могутніші й до того ж безсмертні. Завдяки цим своїм привілеям боги можуть дозволити собі вчинки, які для людей були б аморальними. Більше того, вони вплутують у свої справи людей, навіваючи їм свої думки, керуючи їх вчинками. Люди ж підкоряються волі богів, вони приймають свою долю і не нарікають на неї. Вони усвідомлюють неминучість смерті і не жахаються її. Як же уявляють

вони собі смерть, і що чекає на них у той час, коли вона з ними трапиться?

Давні греки уявляли собі душу людини зовсім не так, як це роблять сучасні релігії, наприклад християнство. Коли хтось із героїв Троянської війни вражений своїм ворогом, то вважали, що разом із зупиненням дихання, з тіла людини виходить той елемент, який давав йому життя. Цей елемент Гомер називає ψυχή, що зазвичай перекладається як душа. Але такий переклад недосконалий. З означенням душі ми поєднуємо свідомість, волю, бажання, – все те, що протиставляється матеріальному елементу, з якого складається тіло. Зовсім інші уявлення про це в Гомера. Ψυχή є тим елементом, який за життя виявляється в диханні. Дихання може припинитися тимчасово, наприклад унаслідок непристосованості. Цей стан зображується в Гомера також як вихід душі з тіла, а відновлення дихання й видимого прояву життя зветься поверненням душі в тіло. Під час сну, коли тіло людини уподібнюється мертвому, дихання не припиняється. Це означає, що хоча людина перебуває уві сні, душа її не спить. Оскільки в диханні передається життя організму, то слово ψυχή часто в Гомера рівнозначне слову “життя”.

Щоб краще уявити собі, чим є ψυχή у Гомера, потрібно з’ясувати які прояви людини не поєднуються в нього з поняттям і терміном ψυχή. У Гомера голова не є центром духовного життя людини. Цим центром є φρένες, тобто діафрагма. Саме тут локалізуються відчуття і почуття людини, а також її настрої. Свідомість, розум, пам’ять, любов, ненависть, бажання, співчуття, радість, жах, сором тощо – все це зосереджено в діафрагмі. Саме звідси виходять усі людські імпульси волі.

Матеріальному елементу φρένες відповідає нематеріальний принцип θυμός, який і є корелятом терміна φρένες і вживається у Гомера постійно як синонім слова φρένες. Слово θυμός перекладається як дух. Тобто, якщо все, що ми називаємо проявом духовного життя людини, падає в Гомера під терміни φρένες, або θυμός, то для терміна ψυχή не залишається нічого, крім у чистому вигляді поняття життєдіяльності організму. А те, що цей елемент у явищах сну уявляється діючим в людині самостійно, зводить його до поняття двійника в живому організмі. Момент смерті і є відділенням цього двійника від тіла, в якому він перебував. Після смерті тіло знищується вогнем. Разом із тілом згорає й φρένες, разом із ним зникає і θυμός. Залишається лише ψυχή – двійник живої людини, який зберігає її подобу.

Усі тіні зберігають образ тіла, в якому вони існували. Ще здалеку впізнає Одісей в Аїді всіх, кого знав за життя. Легкий матеріальний вміст душі померлого уподібнюється диму (“душа його зникла, як дим той” Іл. 23, 100). Розлучившись із тілом людини через отвір рани або через рот (“душа через рану відкриту вийшла із тіла” Іл. 14, 518-519), ψυχή невидима літає навколо тіла, яке вона залишила, й може спілкуватися зі світом живих тільки уві сні. Так, душа Патрокла з’являється перед Ахіллом, “Постаттю схожа на нього цілком, і ясними очима,/ Й голосом, навіть в те саме одіння була вона вбрана” (Іл. XXIII, 66- 67). Вона благає його про те, що зараз може бути єдиним предметом її бажань, а саме: про найскоріше

розривання свого зв'язку зі світом живих. Цей зв'язок остаточно розривається здійсненням похоронного обряду над тілом.

Єдиний спосіб поховання, який знають греки Гомера, – це спалювання. Коли вогонь знищує тіло, ψυχή йде зі світу живих і вже ніколи не зможе з ним спілкуватися. Місце її подальшого перебування – підземний край мороку в надрах землі. Це Аїд, куди ψυχή може спуститися або сама, або в супроводі бога Гермеса, який буде вказувати їй дорогу.

Душа за Гомером – це й позбавлена життя тінь, яка не може ні мислити, ні розмовляти, це також щось матеріальне, бо в XI пісні „Одіссеї” ці душі оживають, повертають пам'ять і починають говорити після куштування крові, яку запропонував їм у Аїді Одісей. О.Ф. Лосев наголошує, що душа – це й дещо повноцінно земне з тими людськими функціями, психічними і фізичними, які були їм властиві на землі; і це настільки високоморальні істоти, що навіть відчувають вічні муки через скоєні на землі злочини [4, с. 282]. Хоча душа в Гомера і є живою в Аїді, вона все ж не настільки тут діяльна, щоб як-небудь – добре або погано – впливати на земний світ.

Давні греки мали особливе сприйняття не тільки душі, а й підземного царства. Володар підземного світу носить те саме ім'я, що й його царство: він зветься Аїд або Гадес. Поряд із ним є і жіночий парний образ – богиня Персефона, його жінка. Аїд із Персефоною не мають дітей, бо смерть нікого не народжує, а тільки забирає. Саме тому й бог Аїд зветься „гостинний”, „багатий”. „Щедрий”, він наділяє всіх людей смертю і з готовністю приймає їх до свого царства. Персефона – донька плодоносної Деметри; ставши жінкою похмурого бога, вона здійснила єдність двох світів – життя і смерті, що підтверджується її появою на землі в зумовлений час.

Уявлення про Аїд та існуючі в ньому тіні померлих людей, які визначились у настільки ясні образи у співця Іліади, свідчать про віру греків тієї доби в продовження існування після смерті. Але це існування примарне. Його в жодному разі не можна назвати безсмертям, бо подібні до диму образи живих колись людей не зберігають ні свідомості, ні почуттів, ні здатності мислити. Усе їх існування зводиться до того, що вони літають у похмурих надрах землі. Оскільки їх тіла поховали, і тим самим задовольнили останні потреби небіжчиків, вони не мають ніяких можливостей для спілкування зі світом живих. Похованням завершуються всі обов'язки живих у відношенні до мертвого, який потім уже не отримує ніякого культу від своїх близьких, живе для них лише як спогад: „ Ви спалите тіло, / Й більше сюди із дому Аїда я вже не вернуся” (Іл. XXIII, 75-76), – каже Патрокл, коли приходить уві сні до свого друга Ахілла. Таким чином, як стверджує Тахо-Годі А.А., світ Гомера вільний від усляких привидів, духів, примар, мертві не порушують спокою живих [8, с. 118]. Але в поемі Гомера „Іліада” (в зображенні похоронного обряду над тілом Патрокла) наявні вказівки на те, що такі уявлення про душу померлого не є первісними й одвічними. Вони подолали інші, які були вже пережиті за тієї доби, але не знищені остаточно зі свідомості грецького народу. У

минулі часи в уяві людей світ був заселений духами і привидами, від втручання яких людина в той час завжди бажала позбавитися в будь-який спосіб.

Рудименти більш давнього уявлення про душу є в описі похоронного обряду, який здійснив Ахілл над своїм другом Патрокліом. Цей похоронний обряд, з його кровопролиттям, узливаннями й іграми, подає нам зовсім інші уявлення про душу померлого, ніж ті, про які йшла мова раніше. Небіжчику приноситься кривава жертва: вбивають звірів і людей, які мають згоріти на одному вогнищі разом із ним. Йому робляться узливання, коли горить його прах. Для нього ж вчиняються ігри. Очевидно, душу уявляло грізною істотою, яка жадає крові, яку близькі їй люди повинні були заспокоїти, здійснивши поховання. Якщо все здійснено як слід, то душа померлого спокійно спускається в Аїд. Вона більше не загрожує живим, бо вона більш не зможе повернутися до світу живих. Таким чином, давні уявлення про душу як істоту, яка жадає крові, примирені тут із новими, які панують у Гомера, – про примарність загробного існування, яке є спільною долею всіх смертних.

На всіх, хто сходить в Аїд, чекає одна спільна доля. Тут нема ніяких рангів і відмінностей, тут усі рівні у своїй безпорадності, безсиллі, примарності. У такому загробному існуванні покарання неможливе, оскільки в цих привидів, що безцільно літають у мороку, нема свідомості. Ми маємо право зробити цей важливий висновок, хоча Одисей і бачить в Аїді трьох страждальців, які приречені терпіти там одвічні муки. Це – Тітій, Тантал і Сізіф.

Із розповіді Одисея ми дізнаємось, на які страждання вони приречені. Тітій лежить простягнений на землі, а два коршака клюють його печінку. Тантал стоїть у воді, а над його головою дерева спускають свої гілки із соковитими плодами. Але коли він нахилиється до води, щоб напитися, вона втікає від нього; коли простягає руки до плодів, гілки відхиляються в інший бік. Сізіф постійно котить на гору величезний камінь. Коли ж він із великими зусиллями досягає вершини гори, камінь котиться вниз, а він знову приймається за свою важку невпинну роботу. Ці страждальці перебувають в Аїді у своєму тілесному образі, й страждають вони теж тілесно. Це не тіні без свідомості й без сил, а живі люди, що перенесені в Аїд. Вони страждають, але їх страждання не мають ніякого відношення до інших людей і не містять у собі для них будь-якого повчання. Ці страждальці належать іншому поколінню, яке населяло землю раніше від героїв Троянської війни, тоді, коли було спілкування між богами і смертними. Вони здійснили злочини по відношенню до богів, і за це їх жакливо покарано. Проте в цих покараннях нема нічого залякуючого, оскільки жоден смертний уже більше не зможе здійснити подібного злочину. Адже боги більше не спілкуються з людьми, як це було раніше. Отже, хоча в Аїді й існують покарання, але вони не поширюються на людей того покоління, до якого належать герої Троянської війни. Гомер дав достатньо рис для характеристики такого стану людей після смерті, при якому неможливо допустити існування ідеї покарання за гріхи, що були скоєні за життя людину.

У цю важку рівність, яка настає для всіх після смерті, не вносить протиріччя уявлення про існування обранців, які вшановані після смерті вічним блаженством. Оскільки не благочестя або добродетельності давали на це право, а лише особлива ласка богів. У Гомера є образи таких обранців. Боги можуть викрасти смертного і прилучити його до свого блаженного життя. Такою була доля прекрасного юнака Ганімеда, якого викрав Зевс за його красу і зробив своїм виночерпием. Безсмертним хотіла зробити Одисея богиня Каліпсо, що була закохана в нього. Але він, сумуючи за своєю вірною Пенелопоєю і рідною Ітакою, не схотів безсмертя й покинув богиню. Гомер знає й багато інших людей, викрадених богами. Спілкуючись із викраденими й залучаючи їх до споживання нектару й амброзії, боги дають їм безсмертя, а деяких навіть перетворюють у могутніх богів, урівнюють із собою. Проте такий прояв могутності безсмертних богів не дає будь-якої надії на кращу долю для людського роду в цілому. Звільнення деяких людей від неминучої смерті є чудом, яке боги можуть здійснювати за своїм бажанням. Проте людина нічим не може заслужити право на те, щоб це чудо здійснилось саме з нею.

Щоб з'ясувати різницю між божеством і людиною, між смертним і безсмертним у Платона, доцільно звернутися до його вчення про „ідеї”. Платон підкреслює зв'язок своєї теорії „ідей” із релігією, з містикою. Для людей „ідеї” незбагненні, зрозуміти їх можуть лише боги. Асмус В.Ф. наголошує, що Бог у Платона не лише жива істота, Бог і є саме благо [1, с. 28]. Тут відчувається принципова відмінність доброго (благого) деміурга у Платона від богів архаїчної міфології і примітивної віри, яких можна зустріти в гомерівських поемах. Весь „світ ідей” схарактеризовано у Платона як божественне буття. Найвища ідея, „ідея добра” є Бог. Щоправда, поруч із Богом стоять якісь інші („нижчі”) божественні істоти. Згідно з Платоном, існує два види божественних істот: незримі, що складаються з ефіру, і видимі – небесні світила, що складаються з вогню.

Вчення про душу в Платона дуже складне, і в різних діалогах воно набуває різноманітних аспектів, але його суть – безсмертя людської душі, її основна роль у формуванні людини, причетність до добра і зла, а також до космічних коловоротів – залишається завжди незмінною. Уже в ранніх діалогах Платона, таких як „Менон”, ми зустрічаємось з уявленням про душу як про щось природжене. Свої знання доросла людина, якщо вірити Платону, не здобуває, а „пригадує”. У іншому ранньому діалозі, „Горгій” Платон розповідає перший зі своїх міфів про загробні мандри душ. Але найсуттєвішим для його вчення про душу є один із перших діалогів середнього періоду, присвячений смерті Сократа, який має назву „Федон”. Тут подається розвинуте, аргументоване вчення про безсмертя людської душі, її загробні мандри та прагнення до пізнання справжнього буття. Сократ розвиває перед своїми учнями теорію філософствування як вмирання тіла й очищення душі, яка, поступово звільнюючись і остаточно звільнившись від тіла, наближається до пізнання істини, до споглядання чистого, справжнього буття (Федон, 64a-68b).

Платонівське вчення про душу тісно пов'язано з його вченням про пізнання. Платон бачить у душі основу, посередника між світом

нечуттєвих „ідей” і світом чуттєвих речей. Найвища мета душі – осягнення „ідей”. Майже в усіх діалогах Платон оспівує розум, як найвищий прояв звільненої від тіла душі. Так, у „Федоні” Платон устами свого вчителя Сократа стверджує, що людина здатна осягнути мудрість після своєї смерті, а не за життя (Федон, 66d). Тут Платон розвиває піфагорейсько-орфічну концепцію тіла як домовини душі й переконує в необхідності очищення душі від зв'язків із тілом, природа якого „заражає” душу (Федон, 67a,c,d).

Розвиток думки про „серединне” становище душі між світом чистого буття і світом зумовлених тілом хтивостей і бажань склався у Платона в учення про потрійний склад душі. Згідно з Платоном, в душі існують: 1) розумне, 2) афективне і 3) нерозумне, або хтиве. Платон вважає, що розум розташований у голові, афективний елемент – у грудях, а елемент хтивості – нижче грудочеревної перепони, в печінці. Найвища із цих сил розумна, якій мають підлягати інші: це основа етичних поглядів Платона. Кожна з цих сил має свою форму досконалості, – це основні чесноти етики Платона: вольовій силі відповідає „мужність”, пристрасній – „поміркованість”, розумовій – „мудрість”; але найвища чеснота та, що утримує ці три сили в повній рівновазі, в гармонії. Це „справедливість”. Якщо кожна з цих частин душі виконуватиме свою справу під розумним керуванням, то гармонія душі не буде порушена. За таких обставин розумна основа душі пануватиме в ній, афективна – виконуватиме обов'язки захисника, а хтива – підкорятиметься і приборкуватиме свої ниці прагнення. Від поганих вчинків і від несправедливості окрему людину захищає лише те, що кожна частина душі виконує призначену їй функцію.

Душа людини споріднена душі світу: в ній подібна гармонія й подібні коловороти. Коловорот душ і їх загробне мандрування є частиною загальної космологічної системи платонівської філософії. Людина – „мікрокосм”, що повторює за своєю будовою „макрокосм”. Інакше кажучи, людське тіло має ті самі складові частини, що й космос, і, вмираючи, повертає йому свої елементи.

Важливо те, що людські душі, за Платоном, – не лише частина душі космосу, вони, крім того, виконують дійсно космічний коловорот. Чисті, благі душі – людей добродесних, філософів – після смерті потрапляють, як каже Платон, у прекрасну країну. Що ж стосується злої і нечесливої душі, то в наступному народженні така душа переходить у тіло якої-небудь „нечесливої” тварини. І лише душа філософа, яка остаточно очистилась, може перейти „в рід богів”. Таким чином, уже в „Федоні” ми маємо справу з викінченою системою переселення й перевтілення душ. Вчення це носить у Платона сильно виражену етичну забарвленість. Міф про коловорот, або перевтілення, душ викладений у нього в різних варіантах (із несуттєвими відхиленнями) в діалогах „Горгій”, „Федон”, „Федр”, „Держава” в щільній єдності з вченням про коловорот космосу. Велике місце у Платона займає ідея гармонії людської душі, близької до „божественного” і „безсмертного” (Федон, 86b).

Отже, Платон дає розгорнуте, діалектично аргументоване і збагачене щільними міфологічними нашаруваннями вчення про безсмертя людської душі, причому безсмертною є вся душа, а не якась її частина, як було в Гомера. Хоча, за Платоном, душа також містить у собі три частини, але її поділ не збігається з гомерівським ані функціональним призначенням, ані тілесною локалізацією. Згідно з Платоном, благі душі після смерті тіла потрапляють у якесь „божественне” місце, а душі поганих людей блукають під землею. Термін загробних мандрів людської душі тисячорічний (у „Державі”, в міфі про Ера, сина Арменія, термін диференціюється залежно від морального стану душі).

Необхідно підкреслити надзвичайну силу морального пафосу вчення про душу у Платона, який спрямований на те, щоб душа людини ставала кращою й розумнішою. Міф про загробні мандри людських душ, який Платон викладає в „Державі”, ніби вивершує соціально-етичні ідеї цього твору. У порівнянні з викладеним раніше міфом „Федона” сказання про Ера більш ускладнене. Ер, якому судді призначили бути свідком і вісником для людей усього, що він там побачить, розповідає про тисячолітні мандри покараних душ під землею, про блаженне видовище, яке бачать добрі душі на небесах, про загробні кари й відплату за добре життя. Досить показово (у Платона це зустрічається не вперше), що прикладом дуже важкого покарання тут служить кара, яку отримав тиран Адріей. У діалозі „Федр” також підкреслюється, що найгіршу долю при народженні в нове життя отримує душа тирана („Федр”, 248e). Таким чином, ми зустрічаємо в платонівських діалогах ідею покарання після смерті, якої ще не було в поемах Гомера.

1. Асмус В.Ф. Платон. – М.: Мысль, 1975.
2. Гомер. Іліада / Пер. із старогрецької Б. Ген. – К.: Дніпро, 1978.
3. Гомер. Одиссея / Пер. із старогрецької Б. Ген. – К.: Дніпро, 1968.
4. Лосев А.Ф. Гомер. – М.: Учпедгиз, 1960.
5. Лосев А.Ф., Тахо-Годи А.А. Платон. Жизнеописание. – М.: Дет. лит., 1977.
6. Підлісна Г.Н. Антична література. – К.: Вища шк., 1992.- 256с.
7. Платон. Діалоги / Пер. з давньогрецької Й.Кобів. – К.: Основи, 1999.
8. Тахо-Годи А.А. Греческая мифология. – М.: Искусство, 1989.
9. Шейнман-Топштейн С.Я. Платон и ведийская философия. – М.: Наука, 1978.
10. *Homeri. Ilias* / Ed. G. Dindorf. – Lps., 1935.
11. *Homeri. Odyssea* / Ed. G. Dindorf. – Lps., 1935.
12. *Platonis. Dialogi* / Ed. Hermann. Bd. I-VI. – Lipsae: Tubner, 1920-1931.

Summary

The article researches the phenomenon of death in ancient Greek perception on examples of Homer's works and Plato's ones. To investigate the problem, the difference between mortal and immortal creatures is realized, the beliefs about posthumous world and existence, the location and forming elements of human soul are described, the different attitude to the idea of the punishment after death in Homer's poems and Plato's dialogues is analysed.

Key words: death, soul, posthumous existence.

Стаття надійшла до редколегії 17.10.2007